

Українська історіографія теми млинарства розрізнена та малочисельна. Одне із перших досліджень належить праця С.А. Таранушенка "Вітряки", опублікована 1958 року в журналі "Народна творчість і етнографія". Враховуючи її малодоступність для широкого кола читачів та дослідників, ми вважємо за доцільне для розвитку подальших млинологічних студій передрукувати вказану працю.

УДК725.42:621.927.3

Таранушенко С.А.

ВІТРЯКИ

Вітряки – важлива, цікава і своєрідна галузь народної архітектури. На Україні вони були поширені по всій території від Слобожанщини до Буковини і від північних етнічних кордонів до Чорного моря включно.

Найінтенсивніший розвиток будівництва вітряків припадає, треба думати, на XVIII-XIX ст. До того хліб мололи головним чином у водяних млинах, про які маємо згадки уже в XIII ст. Але такі млини можна було поставити не всюди, а тільки на чималих річках. До того ж будівництво їх вимагало великих коштів. Тому млинарство поступово зосереджується в руках феодалів, воно стає одним з важливих засобів визиску селян. Акти XVII-XVIII ст. рясніють судовими справами, що свідчать про суперечки між феодалами за право ставити млини; містять вони також величезну кількість скарг козаків та посполитих на старшину, яка силоміць або вдаючись до обманів, соціально-економічних утисків, змушувала козаків і селян відмовлятися від права на млини і забирала це право у свої руки.

Пізніше від водяних млинів з'явилися вітряки, що були новим явищем у розвитку млинарської техніки. Поширення їх зумовлювалося зародженням капіталістичних відносин на Україні та посиленням визиску селянства феодалами. Особливо поширилися вітряки в місцевостях, де не було умов для будівництва водяних млинів. Коли саме вони з'явилися на Україні, зараз важко сказати. Писані згадки про вітряки знаходимо у документах XVIII ст. В 1781 – 1782 рр. російський академік В. Зуєв подорожував від Петербурга до Херсона. Його шлях на Україні пролягав через Липці, Харків, Мерчик, Валки, Полтаву, Кременчук, Бородаївку, Кодак, Нікополь, Херсон. У 1788р. в Петербурзі вийшов з друку його звіт про цю подорож [1]. У звіті міститься багато цінних і цікавих спостережень та статистичних даних, є чимало відомостей про житлове будівництво українських міст і сіл, а також про вітряки. Найбільше вітряків Зуєв зустрів у степових місцевостях, де дуже рідко трапляються річки, на яких можна ставити млини. Вперше згадує Зуєв про вітряки, пишучи про район між Полтавою та Кременчуком. Тут вітряків він бачив "множество". Але, як зауважує Зуєв, вони недосконалі, "мають той недолік, що не при всякому вітрі можуть молоти, діють лише тоді, коли вітер дме з боку, з якого крила прироблені". Отже, В.Зуєв стверджує, що на Полтавщині у XVIII ст. вітряки були нерухомі, вони не мали пристрою для повертання крил до вітру. Цей тип вітряка згодом зник.

В.Зуєв описує й інший тип вітряків, які він бачив у с. Бородаївці (Дніпропетровська обл.). Ці вітряки, як зазначає вчений, "по способності своєї і уютності достойны примечания". Вітряк, як пише він, "представляет домик поставленный на столбу, коего нижний конец вставляется глухим гнездом в круг или колоду, в землю врытую и укрепленную, а около верхнего конца в твердый переклад на свободе вставляющегося, поворачивается весь домик. По сторонам нижнего круга или колоды положены брусья, по которым ходит клетка, служащая домику основанием, от которого под углы домика подставлены столбики, дабы ветром его в которую нибудь сторону с столба не

ломило. Таким образом, движение его производится на столбе и клеткою по брусьям круга. Сквозь домик проходит бревно, на котором с одного конца наруже приделаны крылья, а внутри оным поворачивается шестерня, вращающая далее по обыкновению жернова. С другой стороны сделаны двери и подвешена на свободе лестница. К клетке внизу прикреплен горизонтальный шест, у которого на конце надето для свободнейшего и ровнейшего ходу колесо. Когда надобно поставить на ветренную сторону, то один человек, пришед к сему шесту, поворачивает за оный все строение, сколько ему надобно, а чтоб переменою ветра мельница взад и вперед не шаталася, то привязывает веревкою по ту и по другую сторону шеста ко вбитим в землю кольшкам. Таковые мельницы весьма удобны ко всему, и хозяин в них не только мелет рожь, а где сделаны толчеи. там и толчет пшено, а если нужна востребуется, ее можно и перевозить с места на место... Она походит некоторым образом на голландскую ветренную мельницу, но легче, можно перевозить с места на место и ее все строение на столбе поворачивается, а не одна крышка, как у голландской".

До цього опису Зуєв додає схематичний рисунок зовнішнього вигляду вітряка. Це й є найдавніше відоме нам зображення вітряка. Опис і рисунок Зуєва зафіксували той тип вітряка, який на протязі XIX та XX ст. був поширений на значній частині України.

Роком пізніше після Зуєва (1783-1784) збирав матеріали для свого "Чернігівського наместничества топографического описания" А. Шафонський [2]. У цій праці ми знаходимо дані (правда лише статистичні) про вітряки саме тієї частини України, де Зуєв не був. Таким чином, праця Шафонського частково доповнює дослідження Зуєва.

Як свідчить Шафонський, у південній половині Чернігівщини та північній частині Полтавщини вітряки теж були дуже поширені. В 11 повітах наместничества він налічив їх близько двох з половиною тисяч: у Чернігівському – 326, Городницькому – 118, Березнянському – 400, Борзенському – 503, Ніжинському – 308, Прилуцькому – 139, Глинському – 245, Роменському – 130, Лохвицькому – 399, Гадяцькому – 79, Зіньківському – 115.

В "Топографическом описании Харьковского наместничества", виданому в Москві 1788 р., знаходимо вказівку на те, що "слобожанські переселенці ввели у Білгородській і Воронежській губерніях водяні і вітряні млини". Основну масу слобожан-переселенців становили селяни й козаки Правобережної України, які тікали від польсько-шляхетських гнобителів. Звідси виходить, що у XVII ст. вітряки були поширені і на Правобережній Україні.

Вітряк настільки міцно і органічно увійшов у народний побут українського населення, що та частина запорожців, яка після скасування Січі потрапила за Дунай, занесла з собою туди не тільки свій тип житла, а й вітряка [3, 770].

Приділяв увагу вітрякам І.Фундуклей. У своєму "Статистическом описании Киевской губернии" він зазначав, що водяні млини найбільш розповсюджені в Уманському та Сквирському повітах, а вітряки з Звенигородському (120), Чигиринському (344), Черкаському (210) та Канівському (128) повітах [4, 95].

Вітряк, як характерний компонент українського пейзажу, зокрема краєвиду села, як своєрідний вид народної архітектури, міцно увійшов у творчість багатьох письменників і поетів починаючи з М.Гоголя та Т. Шевченка. Так, багатогранність архітектурного образу вітряків і тих поетичних асоціацій та емоцій, що викликав їх вигляд, яскраво розкриває Т.Шевченко у своїх прозових творах. Змалювавши, наприклад, у повісті "Наймичка" вигляд с. Буртів на Полтавщині, він закінчує опис словами: "Таков вид почти всех сел Малороссии с большим или меньшим

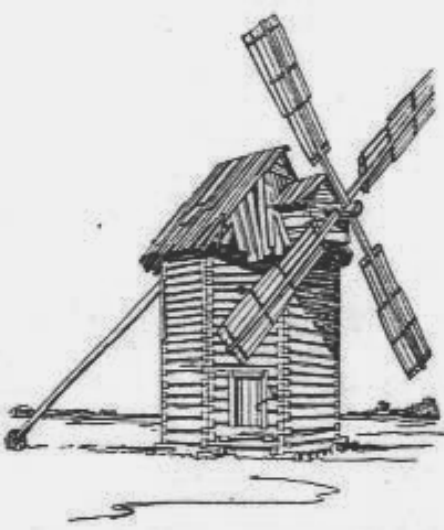

Рис. 1. С.Пакуль,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 2. С.Неданчичі,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 3. С.Синявка,
Чернігівська обл., фото 1931 р.

Рис. 4. Чернігівщина

Рис. 5. С.Холми,
Чернігівська обл., фото 1952 р.

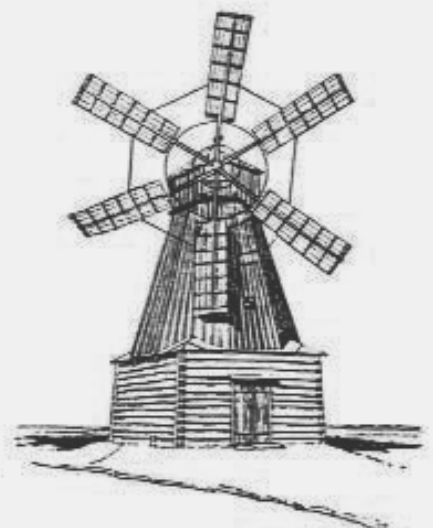

Рис. 6. Білопільський р-н,
Сумська обл., фото 1957 р.

Рис. 7. С.Мотронівка,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 8. С.Смолянинове,
Луганська обл., фото 1928 р.

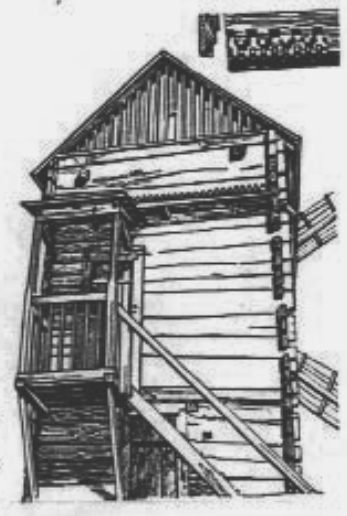

Рис. 9. С.Козіївка, Богодухівський р-н,
Харківська обл., фото 1914 р.

количеством ветряных мельниц. И как приветливо они машут своими крылами утомленному путнику...” [5, 6]. Інші асоціації викликають у письменника вітряки в повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”. “За селом на отлогой возвышенности,— пише Шевченко,— махали крыльями, как будто жаркий спор вели между собой, две ветряные мельницы...” [5, 645].

Вводить Т. Шевченко вітряк і в свої живописні твори (“Катерина”, (1842 р.), “Казка” (1844 та ін.). Вітряк знаходить місце у творах багатьох художників. Чи не найпершим тонко відчув і зумів донести до глядача поетичну красу архітектурних форм вітряків художник В. Штернберг. Влітку 1836 – 1838 рр. він відвідував Київщину та Чернігівщину і на основі особистих вражень створив картину “Вітряк у степу”.

Вітряк як невід’ємна і характерна риса українського сільського краєвиду часто зустрічається у творах українських і російських майстрів пензля на протязі всього XIX – початку XX ст. (Айвазовський, Куїнджі, Ян Станіславський, Левченко, І. Шульга та ін.).

Важливим джерелом для вивчення зовнішнього вигляду вітряків різних повітів Київщини середини XIX ст. є альбом акварельних малюнків Деляфіза. Ці малюнки не становлять художньої вартості, але вони є цінним документально-етнографічним матеріалом.

Вітряками, через їх мальовничо-привабливий вигляд, давно вже зацікавилися художники та письменники, а дослідники народної творчості чомусь не звернули на них уваги. Досі не виявлено, не зібрано і не опубліковано в фотографіях чи рисунках навіть основних типів, які були характерні для тих чи інших районів, не кажучи вже про численні варіанти основних типів, які були характерні для тих чи інших районів, не кажучи вже про численні варіанти основних типів. Не маємо ми також спроб розібратись у дислокації та генезисі цих типів. Вся наукова література про вітряки обмежується коротенькими нотатками Ф. Вовка у його роботі “Етнографічні особливості українського народу” та одною побіжною фразою М. Сумцова в його “Слободанах”.

Ф. Вовк вважав простішою і старішою формою вітряка ту, де обертався увесь корпус, який має вигляд невисокого чотиригранного зрубу, іноді з невеличким балочником. Вітряки, де повертається лише верхня частина, що значно вищі за перші і мають шести чи восьмигранну форму, на його думку, новіші. М. Сумцов, навпаки, вважав старішим тип вітряків – “кругляків”, тобто восьмигранних [6][7]. Ні перший, ні другий дослідники свої твердження нічим не обґрунтували.

Спробуємо порушити питання про генезис деяких типів наших вітряків та визначити місце, яке посідають вітряки серед інших пам’яток української народної архітектури. Матеріал для цієї статті збирався автором протягом 1913-1933 рр., – під час експедицій по дослідженню народної житлової та монументальної архітектури у Харківській, Сумській, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській, Луганській, Київській, Житомирській та Волинській областях. Використовуються тут також матеріали (фото), які експонувалися на виставці XII археологічного з’їзду у Харкові в 1902 р., та фото М. Рудинського, П. Жолтовського.

Використано нами також багато фото вітряків, зроблені архітекторами М. Буценко, Г. Логвином, Ю. Нельговським, В. Самойловичем та Ю. Хохлом в останні роки в межах Київської, Чернігівської, Ровенської, Черкаської, Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. (За дозвіл використати ці фото складаю їм свою подяку. – С. Т). Зібраний нами матеріал ще дуже далекий від бажаної повноти, проте він дає вже змогу скласти уявлення про головні типи вітряків (які пощастило зафіксувати) та про їх дисло-

кацію. Одні види вітряків на практиці виявилися недосконалими і безслідно зникали (наприклад, тип вітряка, що не міг повертатися крилами до вітру, згаданий Зуєвим), а замість них і поряд з ними поступово утворювалися нові типи вітряних млинів – у різних районах відмінні. Величезна кількість вітряків зникла за останні півсотні літ у зв’язку з широким розповсюдженням млинів з паровими та дизельними двигунами, які не залежали від примх погоди, працювали незалежно від того, є вітер чи немає. Багато вітряків загинуло під час війни 1941–1945 рр. Процес розвитку і зникання вітряків ніким не вивчений і не зафіксований. Взагалі вітряками, як однією з галузей народної архітектури, ніхто не займався. Отже, в тому матеріалі, яким ми маємо змогу користатися, безперечно, бракує немало такого, що могло б повніше висвітлити історію розвитку вітряків. Поміж зниклими вітряками, як довели наші спостереження на місцях під час подорожей, могли бути і, без сумніву, були рідкісні споруди які несли я собі відгомін типів і форм вітряків, забутих новітніми майстрами житлового і господарського будівництва. В 1928 р. влітку П. Жолтовський та Д. Чукін здійснили подорож-розвідку за маршрутом Чернігівсько-Київсько-Волинське Полісся, починаючи з кол. Козлянського р-ну і кінчаючи районами Волині, що межували з тодішньою Польщею.

Внаслідок цієї подорожі було виявлено, що на Поліссі, від с. Пакулі, Козлянського р-ну, аж до с. Залісся, Народницького р-ну, панував один тип вітряків. Вони мали вигляд могутньої рубленої восьмигранної з вертикальними стінами башти (рис. 1). Зруб, складений з товстих брусів, підтримували ще товщі підвалини, які лежали на грубесних, тісно поставлених і закопаних в землю стовпах (рис. 2). Важкі за пропорціями, нічим не обшиті стіни зрубу вкривав стіжкової форми “дранний” дах. Вхід до вітряка знаходився внизу – просто знадвору. Ні ганочка перед дверима, ні піддашка над ними, як і в поліських хатах, немає. Освітлювався вітряк двома-чотирма круглими, високо прорізнаними віконечками, діаметром менше товщини бруса. Ціла будова має, як і вся поліська архітектура, суворий характер. На нашу думку, це є перший, один із найстаріших типів вітряка. Досі він зберігся лише в глухих закутках Полісся. Але вітряки, сфотографовані мною в с. Писарівці, Сумської обл., архітектором Г. Логвином – ус. Глушці, Білопільського р-ну, Сумської обл., а також опубліковане М. Сумцовим фото старого вітряка “кругляка” с. Боромлі, Сумської обл., який стояв поряд з вітряками новішого типу, – дають підставу гадати, що колись цей тип, очевидно, був поширений всюди.

Зрідка реліктової форми вітряки зустрічалися і поза межами Полісся. Так, наприклад, у 1931 р. на вигоні коло с. Синявки, Березнянського р-ну, Чернігівської обл., нами сфотографовано – і теж поміж новими – другий тип вітряка, який є чи не архаїчнішим за описаний вище. Синявський вітряк (рис. 3) зберіг характер поліського, але має і деякі відмінності: вкритий він не дранню, а соломою. Головна ж відміна полягає в тому, що нижня частина синявського вітряка в плані має форму квадратної призми і лише вгорі квадратний зруб переходить у восьмигранник з поперечником, що дорівнює стороні квадрата. Що цей вітряк не був поодиноким явищем, принаймні на Чернігівщині, свідчить і передане мені художником Панасом Сластьоном фото вітряка з Чернігівщини, вітряк цей має таку ж конструкцію, як і синявський, але вкритий не соломою, а дранню, а також має інші пропорції (рис. 4).

Назву села, звідки походить цей вітряк, Сластьон не міг пригадати, але відомо, що в 90-х роках XIX ст. він працював у селах Мороську (1894 р.), Мрині (1896 р.), Янівці (1896 р.), Анисові та Седневі (1904 р.), тобто в південних повітах Чернігівської губ.

Чи можна архітектурні форми поліського та синявського вітряків вважати специфічними, створе-

ними спеціально для вітряків? На це питання може бути тільки одна відповідь – ні. Таку форму, як у цих вітряків, мали дерев'яні башти замків, які у XVI-XVIII ст. будувалися майже в кожному більш-менш значному містечку, вже не кажучи про більші міста. Всі ці замки давно вже зникли, але до нас дійшли їх зображення.

Розгляньмо, наприклад, замок Білгорода XVII ст. [8, 15]. Увесь він збудований з дерева. В центрі замку – дерев'яна церква. Поряд з нею висока восьмигранна рублена башта, вкрита стіжковим дахом. Це – дзвіниця, що разом з тим правила за дозорну башту. У стінах замку є дві в'їздові вежі-брами, чотирикутні в плані. Вони мають навіс для ведення “навісного” бою і стіжкові дахи.

Чотиригранні дерев'яні вежі, вкриті стіжковими дахами, бачимо в орожежі Межигірського (?) монастиря на рисунку Вестерфельда 1651 р. [9]. Ці ж форми пізнаємо і на гравюрі Дениса Сінкевича в будовах Крехівського монастиря [10].

Архітектурні форми, особливо конструктивні елементи усіх цих будов, мають багато спільного. І коли постало нове завдання – збудувати вітряк, теслям не треба було ламати собі голову, вигадувати нові форми і конструкції. Вони повторили у вітряках готові звичні форми, конструкції замкових чотири- або восьмигранних у плані башт. І повторили настільки точно, що перші, очевидно, найстаріші вітряки, про які згадував Зуєв, були збудовані нерухомими, тобто цілком так, як будувались замкові вежі. Лише згодом довелося подумати над тим, як зробити, щоб вітряк міг молоти при всякому напрямку вітру, а не лише при тому, що тут дув найчастіше, на який було орієнтовано нерухомий вітряк.

Чотиригранні у своєму плані будови в народному дерев'яному будівництві як житловому (хата), так і господарському (комора) мали споконвічні традиції. Восьмигранні зруби також мали значне поширення в селянському будівництві (гуцульські колиби, поліські клуні), не кажучи вже про широке застосування восьмигранних зрубів при будованні церков і дзвіниць. До речі, архітектурні форми і конструкції рублених дзвіниць також пов'язані з конструктивними особливостями й архітектурними деталями замкових веж. І тому цілком природно, що майстри, коли вони будували чотирикутні зруби вітряків (синявського типу), при переводі четверика у восьмерик жили конструктивний прийом поступового зрізання кутів щоразу все довгими брусами, тобто прийом, яким вони безліч разів користувалися при побудові церков і дзвіниць.

Третій тип вітряка має форму рубленої найчастіш восьмигранної башти, але стіни його утворюють не призму, а зрізану піраміду. При цьому верхній попережник зрубу на $1/3$, а часом мало не на половину менший від основи вітряка. Вітряки цього типу значно вищі, ніж поліські. А завдяки своїй формі вони здаються ще вищими, ніж це є в дійсності. Нахил стін всередину та вертикальна обшивка зрубу надають вітряку характеру не лише монументальної, а й стрункої, з вишуканими пропорціями споруди (рис. 5). *В одних вітряках (с. Лемеші, Чернігів. обл.) зруб обшивали зверху донизу, до самої землі; в інших (с. Холми, Чернігів. обл. – рис. 5) обшивали більшу, верхню частину, низ же залишався необшитим.* В Білопільському р-ні Г. Логвин зафотографував варіант цього типу (рис. 6). Нижня частина його чотиригранна, як і у вітряка, зображеного на рис. 4, але на відміну від нього – невисока. Навпаки, верхня пірамідальна частина, як і у вітряка с. Холмів, висока.

Вітряки третього типу ще й зараз досить часто зустрічаються на Чернігівщині, від Остроушок та Ново-Ропська на півночі і до Козельця та до Чернечої Слободи на півдні. Крайнім пунктом на заході, де зафіксовано вітряки цього типу, є с. Матейки, Овруцького р-ну, на Волині. Отже, район розповсюдження

цього типу значний.

Як і перші два, третій тип зустрічається найчастіше в північній половині Чернігівської обл. та в межах колишньої Стародубівщини. Зуєв у своїх “Записках” ніде не згадує про те, що йому на шляху в районах лісостепу і степу доводилося зустрічати такі вітряки. Вітряки цього типу завжди будувалися з добірного лісу, а в роботі відчувається рука першорядного майстра. Можна припустити, що утворився цей тип на Чернігівщині в другій половині XVIII ст., тобто в той період, коли тут особливо гостро посилюється визиск селянства і за рахунок зростаючих панських доходів бурхливо розвивається поміщицьке житлове та промислове будівництво: будуються панські палаци, великі приміщення для полотняних, суконних, килимарських, фарфорових заводів, гут, рудень та інших підприємств з різними механізмами і технічним устаткуванням. Тоді ж на Чернігівщині та Стародубівщині міг виникнути український варіант так званого “голандського” вітряка, бо саме тут були найбільш придатні для цього умови.

Але одночасно треба підкреслити, що будівельні конструктивні особливості та архітектурні форми вітряків і третього типу мають глибокі коріння, знаходять аналогії в замковому і монументальному дерев'яному будівництві. Найхарактерніша риса вітряків цього типу – форма будівлі у вигляді високої рубленої восьмигранної башти з нахилом стін всередину зруба – є властивістю багатьох замкових веж і обов'язкова для сучасних церков та деяких дзвіниць. Ця риса має істотне, здобуте виробничою практикою багатьох поколінь теслів значення. Зруб з нахилом стін всередину тривкіший за зруб з вертикальними стінами. Коли з часом якась стіна, підтрухнувши, осідає, то центр ваги будови з похилими стінами все ж не виходить за межі внутрішнього периметру стін, і зруб, таким чином, не піддається руйнації. Ефективність цього типу конструкції забезпечила поширення його в усіх названих вище типах будов, а зрідка така конструкція спостерігалася і в житловому будівництві – хатах [11-12].

Вертикальна обшивка зрубу (разом з нахилом стін всередину) у вітряках, як і в церквах та дзвіницях, крім практичного, конструктивного, мала ще й естетичне значення: вона ілюзійно збільшувала дійсну висоту будови. В замкових баштах нахил стін мав ще одну вигоду – давав змогу вгорі робити нависаючий ганок (“підсябиття”) для навісного верхнього бою, чим забезпечувалась оборона підступів до підшви башти. Восьмигранність і нахил стін зрубу вітряка забезпечує більшу міцність, обтічність, а також кращу, ніж у вітряках поліського типу, стабільність рухомої верхівки. Вхід до вітряка третього типу такий, як і в перших двох: просто знадвору, над дверима немає ніякого навісу, а перед ними – ганочка. Освітлений цей вітряк теж скупко.

Четвертий тип вітряка утворився теж давно; це той самий тип, який описав і зарисував ще у XVIII ст. В. Зуєв. Він значно відмінний від щойно розглянутих нами. В плані вітряки цього типу – квадратні або чотирикутні, близькі до квадрату. Стіни – вертикальні, часом рублені: з брусів – Мотронівка (рис. 7), з трохи обтесаних кругляків – Смолянинове (рис. 8), з пластин – Козіївка (рис. 9). Іноді стіни робилися в закидку між шулами – Козіївка (рис. 10).

Стіни вітряків четвертого типу (рублені, “у шули”) або залишалися незашитими (рис. 7, 10), або, частіш, обшивалися вертикально дошками (рис. 11 та ін.).

Зустрічаються також вітряки каркасної системи – Лебедин (рис. 11, 29), Козіївка (рис. 12) – обов'язково зашиті вертикально дошками.

Цей тип вітряка був поширений переважно у лісостепових та степових районах Харківської, Полтавської, Київської та південних областей України і мав багато варіантів. Слід зауважити, що різкої межі розповсюдження типів не було. Три вище описані типи

Рис. 10. С.Козіївка, Богодухівський р-н Харк. обл., фото 1914р.

Рис. 11. М.Лебедин, Сумська. обл., фото 1913 р.

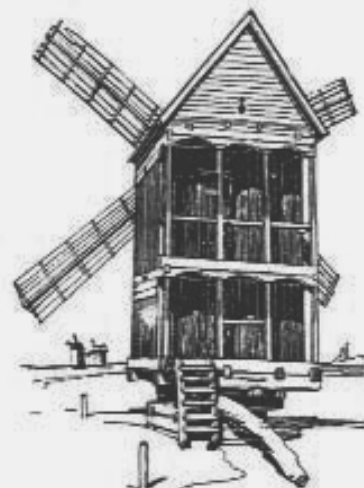

Рис. 12. С.Козіївка, Богодухівський р-н, Харк. обл., фото 1914р.

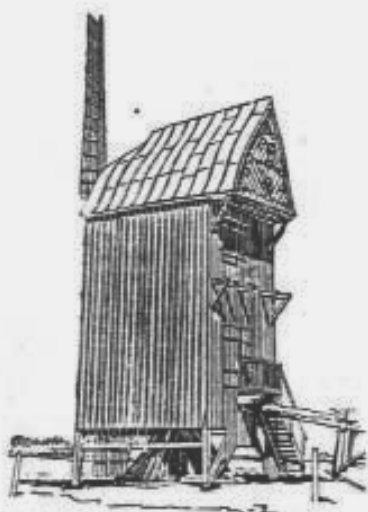

Рис. 13. С.Оженин, Ровенської обл., фото 1955 р.

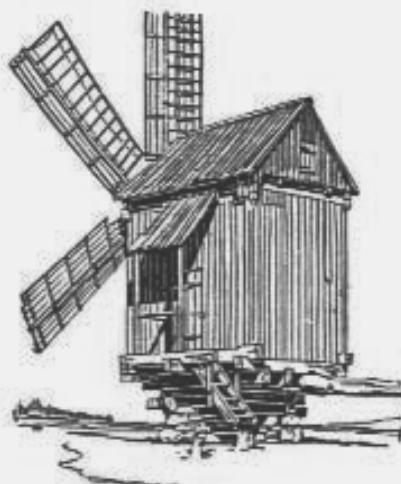

Рис. 14. С.Макарів Яр, Луганська. обл., фото 1901 р.

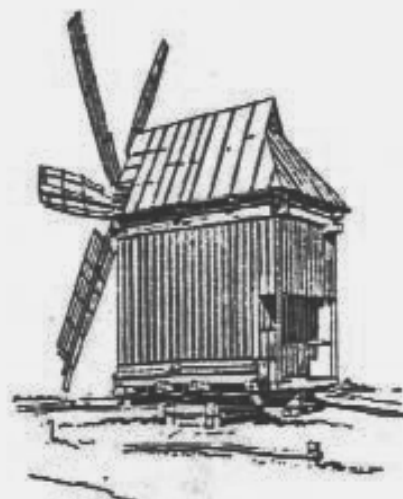

Рис. 15. С.Клочків, фото 1952 р.

Рис. 16. С.Кам'яне, Сумська. обл., фото 1913 р.

Рис. 17. С.Люботин, Харківська. обл., фото 1932 р.

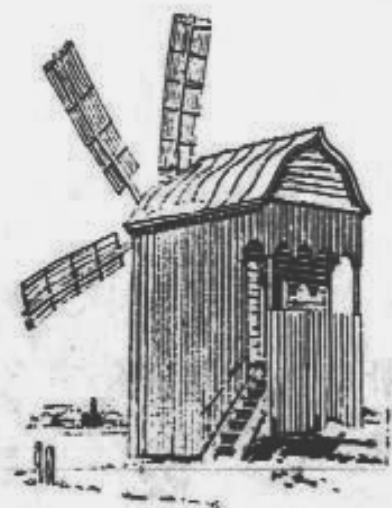

Рис. 18. С.Лютенські Будища, Полтавська. обл., фото 1952 р.

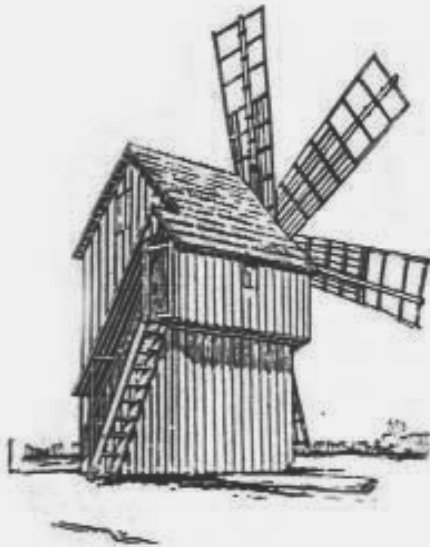

Рис. 19. С.Калинківці, Буковина, фото 1915-17 рр.

Рис. 20. С.Ломовате, Київська обл., фото 1947 р.

Рис. 21. Київщина.

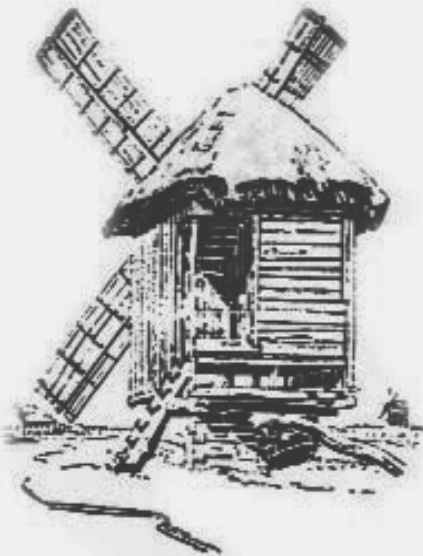

Рис. 22. Полтавщина.

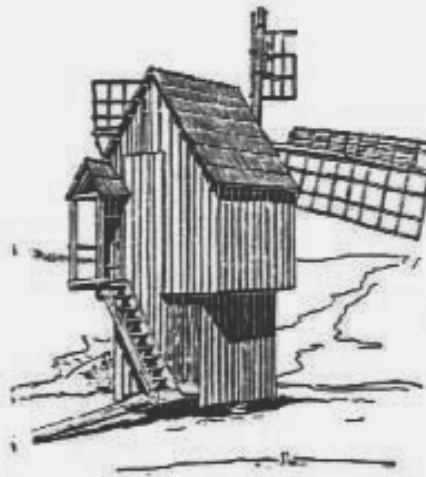

Рис. 23. С.Перебійківці, буковина, фото 1915-17 рр.

Рис. 24. С.Тулинці, Київська обл, фото 1947 р.

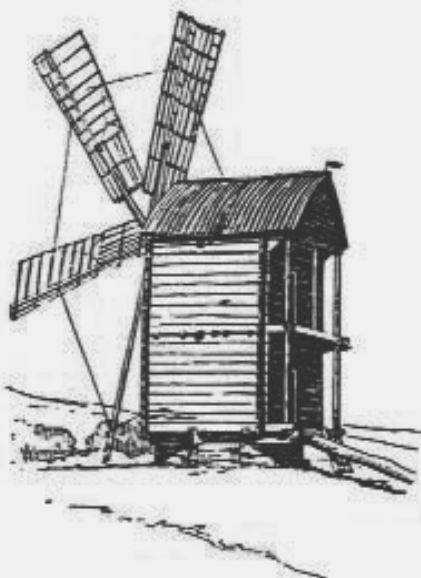

Рис. 25. Слов'яно-сербський р-н, Луганська обл., фото 1901р.

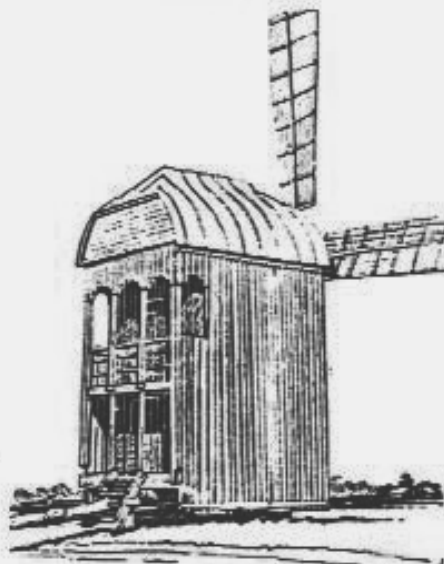

Рис. 26. М.Зіньків, Полтавська обл., фото 1952 р.

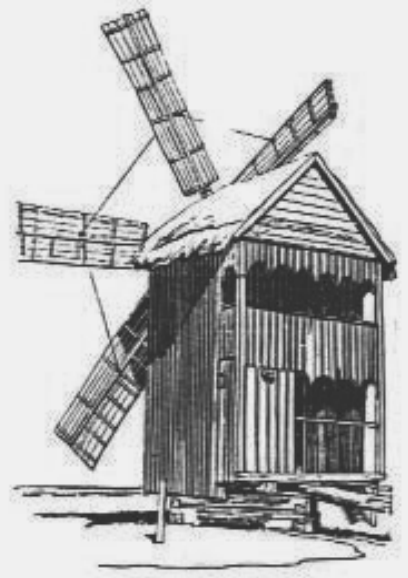

Рис. 27. С.Михайлівка, Дніпропетровська обл., фото 1901р.

вітряків, як ми вже згадували, часом заходили далеко на південь. Так само – четвертий тип можна було зустріти далеко на півночі на Поліссі – у с. Веледниках, Словчанського р-ну, с. Христинівці, Овруцького р-ну.

У вітряків четвертого типу обертається увесь корпус. Нерухомою лишається тільки база (поворотний восьмирік з віссю в центрі), більш чи менш заглиблена в землю. Ця база в різних районах має свої конструктивні особливості, неоднакову висоту і ширину (пор. вітряки Козіївки, Оженина, рис. 12, 13). Вона буває цілком відкрита – Мотронівка, Смоляниновка, Макарів Яр, Клочків (рис. 7, 8, 14, 15), іноді закрита обшивкою до половини зверху – Кам'яне (рис. 16), а часто обшивка спускається аж до самої землі – Люботин, Лютенські Будища, Калинківці, Ломовате (рис. 17, 18, 19, 20). В кожному випадку співвідношення висоти бази, корпусу і даху по-різному, але ритмічно ув'язані між собою.

Вкривалися вітряки четвертого типу соломою, дошками (а раніш, безсумнівно, дранню), гонтою і в останні часи залізом. Солом'яні, звичайно невисокі, дахи мали різну форму. На Київщині вони наближалися до хатніх і крилися на три схили з маленьким “димничком” над чолом (рис. 21). На Полтавщині і Чернігівщині (рис. 22, 23, 7), Сумщині (рис. 16) вкривалися на три схили, подібно до того, як вкривалися комори. Найчастіше ж дахи мали два схили (рис. 8), як сараї.

Під гонтовим гострокутним двосхилим дахом вітряки збереглися на Буковині (Калинківці, Перебийківці – рис. 19, 23), де гонта віддавна була головним матеріалом для покрівлі будь-яких будівель – монументальних, житлових, господарських.

Найчастіше ж зустрічалися вітряки, криті дошками (або “дъором”). Такі дахи були практичніші за солом'яні – солому часто зривали вітри. Дошками крили найчастіше на два схили (рис. 9, 10, 12), рідше – на три схили з “димничком” (рис. 13, 15). Цікавим з погляду покриття є вітряк з Лебедина (рис. 11). Його дах має два довгі бокові і два крутіші й коротші (чільний та тильний) схили. Останні два обрізані вертикальними трапецевидними щитами. Майстер лебединського вітряка якимсь дивом зберіг у цьому вітряку форму даху житлових будинків типу барокко XVIII ст. Це дає підставу припускати, що таких вітряків раніше було немало і що в цьому районі такі дахи мали й житлові будівлі.

Дахи вітряків, криті залізом (бляхою), безперечно, наймолодші, їх форми нерідко повторюють форми дахів, критих дошками, на зміну яким вони прийшли: двосхилі, двосхилі з фронтончиком – “димничком” – з чола або тильної сторони (рис. 15, 13).

В окремих випадках двосхилий дах має (коли дивитися з чола) кільцевидну форму, яка є найбільш підходящою для заліза (рис. 18). Отже, у формах даху вітряків цього типу майстри використали форми покрівель житлових і господарських будівель.

Щодо пропорцій будови, то вітряки четвертого типу відзначаються великою різноманітністю, починаючи від кубічних, весь профіль яких (база, корпус і дах) вписується в квадрат (рис. 7), і кінчаючи високими струнками конструкціями, у яких висота вдвоє більша ши рини (рис. 19, 24, 25). Пропорції інших вітряків відбивають різні градації між цими двома порогами. Неоднакові і відношення висоти корпусу вітряків до баз. Одні мають низеньку базу (рис. 12), інші, навпаки, дуже високу (рис. 8). У одних низ корпусу лежить прямо на поворотному восьмиріку – базі (рис. 8), у інших між низом корпусу і восьмиріком бази є значний по висоті просвіт (рис. 11), що надає таким будівлям легкості: здалеку здається, що вітряк ніби здіймається в повітря. У одних вітряків, як ми вже зазначали, обшивка закриває базу наглухо (рис. 17), в інших вона не тільки цілком відкрита, але й відіграє у

створенні архітектурного образу рівноцінну з корпусом роль (рис. 8, 11, 12, 14, 22).

Якщо у вітряків перших трьох типів двері не відіграють ніякої ролі в архітектурному оформленні будови, то у вітряків четвертого типу двері, вірніше двері разом з обов'язково доданими до них ганочком та піддашком, посідають значне місце в композиції чола вітряка. В одноповерхових вітряках двері прорізилися або посередині стіни (рис. 7), або скраю (рис. 11). У двоповерхових – двері розміщали (часом по одній осі) або посередині стіни (рис. 8), або трохи відступивши від середини вбік (рис. 12). Осі дверей верхнього і нижнього поверхів могли і не збігатися (рис. 9, 10).

Вікна у вітряках четвертого типу зустрічаються рідко. Майстри, як і в попередніх трьох типах, не надавали їм великого значення. Але коли їх робили, то це вже були не просто круглі або квадратні дірки (рис. 2, 3) чи “волокові” щілини (рис. 5), а справжні вікна, квадратні чи прямокутні, наближені до хатніх розмірів. Розміщувалися вони або вгорі чільної стіни (рис. 16, 20), або в фронтонах даху (рис. 10, 17, 19). Одні вітряки четвертого типу трактувалися майстром як одноповерхові будови (рис. 7, 18, 11, 14), в інших, навпаки, виразно виявлено, а у деяких навіть підкреслено, – то карнизом на межі поверхів, то двоярусністю танка, – їх двоповерховість (рис. 19, 17, 25, 8, 10, 12).

Від перших трьох четвертий тип вітряків різко відрізняється ще й тим, що в ньому чітко виявлено принцип фасадного рішення архітектурної форми будівлі. У вітряків четвертого типу обов'язково є одна головна грань – фасад, тоді як у вітряків, розглянутих вище, фасаду немає: в них усі грані однакові, рівноцінні. Фасадною у вітряків четвертого типу була стіна з дверима, яка майже завжди містилася *навпроти стіни з крилами* (Відомі також виключення з цього правила: вітряк с. Макарового Яру (рис. 15) та вітряк з-під Слав'янська, де вхідні двері прорізані в боковій стіні): двері (в одноповерхових і двоповерхових вітряках) неодмінно виходять на ганок. Найчастіше ці ганочки займали всю фасадну стіну і містилися під загальним з корпусом дахом, тобто становили собою інтегральну частину будови (рис. 18, 26, 24). Відомі також виключення з цього правила: вітряк с. Макарового Яру (рис. 15) та вітряк з-під Слав'янська, де вхідні двері прорізані в боковій стіні.

В одному маленькому вітряку з Полтавщини (рис. 22) ганочок займав не цілу, а половину чільної стіни. В окремих випадках ганочок довжиною на весь фасад мав свій, окремий від корпусу односхилий дашок (рис. 11). Так само вхід в нижній поверх вітряка с. Ломоватого мав свій окремий дашок. У вітряку с. Кам'яного (рис. 16) ганок займав не весь фасад, а лише середню його частину і мав над собою окремий двосхилий з фронтончиком дашок. У вітряка Козіївки (рис. 9) перед дверима верхнього поверху був висячий на консолях ганочок, над ним – окремий односхилий дашок. У вітряків Калинківців, Перебийківців (рис. 19, 23) висячі ганочки верхнього поверху мали над собою двосхилі дашки. У вітряку с. Макарового Яру (рис. 14) ганочок теж займав лише частину, але не чільної, а бокової стіни і мав також окремий односхилий дашок.

Як же в цілому розв'язували майстри проблему композиції чола вітряків четвертого типу? Таких рішень багато. Причому неможливо знайти навіть двох однакових. Розглянемо кілька типових рішень на конкретних прикладах. Один з найпростіших засобів композиційного вирішення спостерігаємо у вітряку з Полтавщини (рис. 22). Тут ліва половина чільної стіни відступає вглиб, утворюючи перед дверима ганочок. Це напівзатемнене заглиблення вносить оживлення в фасад, порушуючи його монотонність. Форми вітряка с. Ломоватого (рис. 20) взагалі стримані. Обшивка вертикальними планками тільки посилює спо-

Рис. 28. Лебединський р-н., Сумська обл., фото 1955 р.

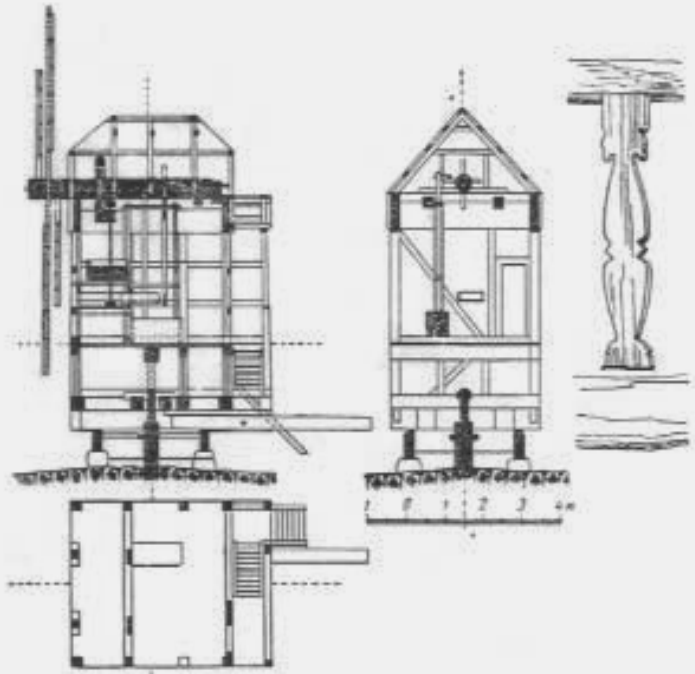

Рис. 29. Вітряк Северина у м.Лебедіні. Обмір С.Таранушенка, 1928 р.

кійну площинність бокових стін, приховуючи двоповерховість будови. Чільна стіна разом з фронтоном даху також в цілому трактована площинно, але цю площинність порушують нелике, завершене арочкою з плечиками вікно, розташоване вгорі, і ганочок з піддашком, що прикриває вхідні двері. Темні плями відкритих дверей і вікна та напівтінь від піддашка, що тягнеться на всю ширину чола, розбивають спокійну площинність чільної стіни, вносять елементи живописності.

Буковинський варіант вітряків характерний тим, що верхній поверх у них нависає над нижнім то з одного (рис. 19), то з двох (рис. 23) боків. Крім дверей верхнього та нижнього поверхів, гладь чільної стіни порушується висячим ганочком з піддашком, що виступає перед дверима верхнього поверху, та сходами до цього ганочка, які бувають прикриті зверху дашком. Асиметричне положення висячого ганочка і сходи, що, підходячи до нього, по діагоналі перетинають фасад вітряка, вносять у композицію чола вітряка елемент руху, динамічності. Чільна стіна вітряка Козіївки (рис. 9) теж має, як і буковинські, висячий ганочок, зовнішні похилі сходи до нього. Але тут ганочок міститься хоч і скраю, проте не виходить за межі зруба вітряка.

Фасад козіївського вітряка при асиметричному розв'язанні його композиції все ж спокійніший за буковинський. Цього досягає майстер широким нависаючим над стіною фризом, підшитим знизу різьбленою "лиштовкою", і завершеним фронтоном, зашитим дошками вертикально.

У вітряка с. Кам'яного (рис. 16), навпаки, чільну стіну скомпоновано послідовно симетрично. Симетрично, на одній вісі – посередині стіни – прорізано вгорі вікно, а внизу – двері. Симетрично – в центрі стіни – розміщено ганочок з двосхилим дашком. Колонки ганочка гармонують з вертикальною обшивкою, а його дашок ув'язаний теж ритмічно з дахом корпусу будови. Симетрично, у центрі, міститься ганочок і у вітряка с. Макарового Яру (рис. 14), але не чільної, а бокової стіни, хоч вікно прорізано і тут в чільному фронтоні.

Велика група вітряків має таку спільну рису: ганочок у них займає всю ширину чільної стіни. Ми вже

мали нагоду бачити вітряк з таким ганочком у с. Ломоватому (рис. 20). Але там ганочок разом з піддашком надто механічно "притулений" до корпусу і композиційно не ув'язаний з ним. У лебединського вітряка (рис. 11) ганочок теж не під загальним дахом з корпусом: його приточено до чільної стіни і він має свій окремий односхилий дашок. Але у лебединського вітряка ганочок (на відміну від ломоватського) органічно ув'язаний композиційно з фасадом будови. Верхня частина ганочка відкрита, нижня – вертикально зашита дошками. Отже, на фасаді вертикалі чергуються з горизонталями та похилими. Вгорі стіну вінчає вертикально зашита трапецевидної форми щит, який переходить у трикутний гостро озломлений зріз даху. Поєднання на фасаді яскраво освітлених площин і затінених та напівосвітлених в сполученні з лінійною ритмікою створює фасадну архітектурну композицію, багату нюансами. Боковим стінам майстер приділив теж чимало уваги. Між важким монументальним восьмериком – базою та низом корпусу є незащита частина вітряка. Центр прольоту майстер прикрасив ефектно вирізьбленими по профілю стовпчиками (рис. 29). Над вертикально зашитими боковими стінами навколо широким поясом проходить зруб (ощепини), який у композиції відіграє роль фриза. Над боковою стіною підноситься крутозаломлений трапецевидний бік даху.

Значно більш поширений варіант вітряка, де ганок, займаючи всю широчінь чільної стіни, вкритий спільно з корпусом одним, найчастіше двосхилим, дахом. Зустрічаються між ними і одноповерхові (рис. 18), і двоповерхові (рис. 8). Різняться вони глибиною та засобами архітектурного оформлення ганочків. В одних з чола ми бачимо лише стовпчики (рис. 8), які в окремих випадках мають ще й подушечки – "капітелі" (рис. 10, 12). В інших між стовпчиками пропущено поручні (рис. 10). Часом прольоти нижче поручнів, між стовпчиками, заготовано планочками (рис. 9) або балаянками (рис. 13). Таке "прозоре" оформлення надає фасадам надзвичайну легкість. В інших вітряках прольоти між стовпчиками, нижче поручнів, зашито дошками (рис. 18). Таким чином утворюється "лоджія". Верхній ганок у двоповерхових вітряках най-

частіше також оформлено, як лоджію. Практичне значення такого ганка невелике, тому інші варіанти вітряків обходилися і без нього. Головне призначення верхнього ганочка – милувати око того, хто оглядає вітряк, і разом з тим він давав змогу милуватися красою навколишніх краєвидів тому, хто виходив на цю “лоджію”. Нижній ганок, навпаки, мав більш практичне значення, відігравав роль передсінечок. Тому часом верхній і нижній ганочки навіть не були між собою зв'язані, і вихід на верхній ганочок вів з середини верхнього поверху. В таких вітряках поверхи сполучалися внутрішніми сходами. Але були вітряки, у яких ганочки обох поверхів з'єднувалися надвірними сходами (рис. 10). Зустрічаються і такі вітряки, де не низ, а верх ганку наглухо зашито з усіх боків дошками (рис. 24, 15). Вони мають похмурий, непривітний вигляд.

У двоповерхових вітряках звичайно ганочки обох поверхів пов'язані між собою сішками – стовпчиками, колонками (рис. 10, 12). Але часом, як наприклад в Оженині (рис. 13), ганочки не зв'язані між собою, до того ж ганочок верхнього поверху займає усю ширину чола, а ширина нижнього дорівнює тільки ширині дверей.

Розв'язуючи проблему ошатності вітряка, майстри головну увагу приділяли виразності силуету всієї будови та пропорційності частин. Проте в окремих випадках вони не мало прикладали також зусиль, щоб надати особливо принадного вигляду фасаду. У Козіївці, наприклад, чимало фасадів вітряків угорі було оздоблено майстерно вирізьбленими “лиштовками” (рис. 9, 10). У Козіївці мало не кожна хата, кожний її ганочок, кожна комора були з великим смаком оздоблені різьбленими “лиштовками”. Прекрасно оформлялися також надвірні кінці сволоків, верхні кінці вуглів зрубу та підстрішні бруси – “бурлаки”.

На Полтавщині, Харківщині, Сумщині верхи щитків у ганочків вітряка (як одноповерхових, так і двоповерхових) оброблялися у вигляді “аркатури” (рис. 18). У Люботині і Зінькові (рис. 17, 26) такі “арочки” прикрашають тільки верхні ганочки, тоді як нижні завершуються горизонтальними сволочками. А у вітряка з Лебединського повіту на Сумщині (рис. 27) “аркатура” подвійна – у верхньому і в нижньому поверхах. У Люботині і Зінькові (рис. 17, 26) кожна арочка спирається на стовпчик, тоді як аркатура вітряка Сумського повіту та Лютецьких Будищ (рис. 27, 18) – “висяча”, бо тримається тільки на крайніх кутових стовпчиках. В Оженині (рис. 13) особливу увагу майстер вітряка приділив щитковій даху – зашив його “в ялинку” і прикрасив “зірками” та іншими фігурними накладками. Консоли верхнього ганку він оздобив профільною вирізкою, а нижній ганок обставив балясинками.

Якщо зацікавитися, з якими ж пам'ятками народного будівництва архітектурні форми вітряків четвертого типу мають найбільше спільного, з чим їх можна і потрібно зближати, то відповідь може бути тільки одна: з коморами (шпихлірами). Обидві ці групи пам'яток ріднять такі спільні риси: обов'язковий принцип фасадного рішення будови, обов'язкова наявність ганків з піддашками на фасадах, їх двоповерховість, в ряді випадків однакові засоби архітектурно-декоративного оформлення чола будови. Дійсно, кожна комора мала фасад і на фасаді обов'язково мала ганок з піддашком. В старовину немало було комор двоповерхових, і в таких випадках кожен поверх мав ганок. Згадаймо дерев'яні комори XVIII ст. на Покорщині, в Козельці, які дожили аж до 1941 р., зарисовану Т. Шевченком комору в Потоках. Численні згадки про двоповерхові комори з ганками знайдемо в інвентарях та описах старшинського майна XVIII ст. [13-14]. Стовпчики, часто фігурного профілю, та “лиштовки” вгорі над стовпчиками прикрашали як вітряки, так і комори. Навіть “арочки”, подібні до тих, які спостерігаємо на вітряках, ми побачимо на шпихлірі в тій же Покорщині,

хоч цей архітектурний мотив, очевидно, був поширений в різних типах будов, зокрема, дуже улюбленим він був в оздобленні церков і особливо дзвіниць.

У південних районах України створено ще один – п'ятий тип вітряка. Представником його може служити вітряк с. Михайлівни, колишньої Катеринославської губ. (рис. 28). Цей тип можна розглядати як “переклад” в камінь форм дерев'яного рубленого вітряка третього типу, з тою відмінною, що михайлівський вітряк має форму не зрізаного піраміди, а зрізаного конуса. У всьому іншому ці два типи цілком подібні. Число крил у вітряків буває різне: чотири, шість, вісім, а іноді і десять.

Нам лишається ще зизначити, який характер має архітектура вітряків? До якої категорії їх слід зачислити? Незважаючи на їх суто утилітарне практичне призначення, оцінюючи архітектуру вітряків з погляду методу розв'язання архітектурних завдань, з погляду принципів організації архітектурних форм, беручи до уваги генезис типів вітряків, нарешті, враховуючи їх місце і роль в організації архітектурного обличчя села, ми прийдемо до висновку, що вітряки – це своєрідна галузь нашої народної монументальної архітектури.

1. Зуев В. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона, СПб, 1788.
2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, сочиненное в Чернигове 1786 К., 1851.
3. Кондратович Ф. Задунайская Сечь, “Киевская Старина”, 1883, кн. IV, с. 770. Там же і рисунок вітряка.
4. Фундуклей И. Статистическое описание Кисвской губернии, ч. III, СПб, 1852, стор. 95.
5. Т. Шевченко Т., Повести. – К., 1956, -с.6.
6. Сумцов М. Слобожане. – Харків, 1918.
7. “Архітектура Радянської України” – 1941 – № 5 – С.86.
8. Багалій Д., Історія Слобідської України. Харків, 1918, – с.15.
9. “Труды XIV археологического съезда”, – т. 11, – М. 1908, – табл. XII.
10. “Нариси історії архітектури Української РСР”. – К., 1957, – рис. 285.
11. Таранушенко С. Хата по Єлизаветинському провулку в Харкові. – Харків, 1921;
12. Таранушенко С., Старі хати Харкова. – Харків, 1922.
13. “Опись дворам... чем владел гетман Д. Апостол по гетманству”, 1734;
14. Судієнко М., Матеріали для отечественной истории, т. I, – К, 1953.